

УДК 94(477.74-21):378.095«1917/1953»

В. В. Левченко

Вчені-історики Одеси у вирі політичних репресій 1917–1953 рр.

У статті розглядається історія репресивних дій політичних режимів Одеси в період 1917–1953 рр. щодо вчених-істориків. Наводиться дані постраждалих представників наукового співтовариства від розстрілів, висилок, заслань, засуджень тощо. Дано аналіз причин і сутності репресій щодо вчених-істориків.

Ключові слова: Одеса, вчені, історики, політичні репресії, тоталітаризм.

The article examines the history of repressive actions of the political regimes in Odessa during 1917–1953 towards the historians. There is an information about the affected members of the scientific community, the executions, deportations, condemnation etc. The analysis of the causes and nature of repressions against historians is being given.

Keywords: Odessa, scientists, historians, political repressions, totalitarianism.

Після падіння російської монархії, в Одесі впродовж наступних двадцяти семи років, вісім разів змінювалися політичні режими, кожен з яких по-різному вибудовував свої відносини з науковою інтелігенцією. При цьому, безсумнівно, найбільшою ворожістю до інтелектуалів характеризувалася політика радянської влади. Внаслідок чого розпочалася історія репресій, історія боротьби політичних режимів з представниками наукової корпорації. Недовіра до вчених підкреслювалася у виступах державних і партійних діячів різного забарвлення і ґатунку та документах різного характеру протягом усього зазначеного періоду. На практиці це призводило до масових чисток наукових установ та звільнень багатьох вчених через соціальне походження, політичну позицію, незгоду з проголошеними ідеями, а згодом і до арештів значної їх частини з подальшим фізичним знищенням. Ставала нормою фабрикація існування різних спілок/організацій, створених для проведення контрреволюційної боротьби.

Серед представників наукової інтелігенції особливо неугодними політичним режимам були представники історичної науки, яка ніколи не була «чистою» (незалежною, незаангажованою) наукою. Історикам вкрай рідко вдавалося працювати в тиші кабінету, не піддаючись пресингу з боку різних ідеологічних і політичних течій. Вони завжди піддавалися тиску і примусу з боку влади та чиновництва, фінансових груп та академічної ієрархії, гро-

мадськості та натовпу, засобів масової інформації та системи народної освіти, а в більшості випадків, як й притаманно природі звичайної людини, самі захоплювалися, а іноді занурювалися у вир політичних пристрастей та мимоволі ставали їх заручниками. У зазначений період ідеологічна обробка істориків не припинялася, її проводили всі політичні режими, вони лише різнилися мотивами, методами, інтенсивністю, наслідками тощо.

Мета статті полягає в комплексному вивченні чинників репресивних дій політичних режимів Одеси в 1917–1953 рр.; визначенні особливості відношення влади до вчених-істориків; аналізі мотивів, напрямків, форм та методів ідеологічної роботи спеціальних органів з формування суспільної думки щодо проведення політичного терору проти науковців-гуманітаріїв.

Перші десятиріччя післяреволюційного життя народів колишньої Російської імперії ознаменувалися низкою негативних явищ, серед яких одним із найбільш руйнівних для науки та суспільної моралі були безперервні ідеологічні кампанії проти науковців, які не підтримували та виступали проти догм і настанов діючих політичних режимів в Одесі в період 1917–1953 рр. Ці кампанії йшли хвилями, то проти прихильників монархічних ідей, то проти тих, хто підтримував більшовиків, а згодом проти всіх, хто був в опозиції до радянської влади. Насправді наука та вся культура в

цілому, в ранню епоху новітньої історії, пережила низку ідеологічних компаній, що ставали на заваді інтелектуального прогресу.

На першому етапі (1917–1922) на тлі революційних подій із зростаючою економічною кризою наукова система трансформувалася з імперської в самостійну, локально-регіональну. Вища школа знаходилася в стані постійної реорганізації, наслідком чого стала ліквідація університетів 1920 р. Система історичної освіти та історичної науки, що зберігалася з часів Російської імперії, жодним чином не відповідала запитам кожної з нових влад. У перші роки революційних подій життя вчених Одеси не було піддано будь-яким за формою репресивним діям, за винятком властивих всьому суспільству соціально-політичних та етнокультурних потрясінь. Основним подразником громадянського спокою у науковому світі була суспільно-політична орієнтація її представників, яким були властиві політичні погляди від край чорносотенно-монархічних до ліворадикальних¹.

Відносно спокійне життя наукової інтелігенції сколихнуло більшовицьке керівництво в період свого другого приходу до влади в Одесі (квітень–серпень 1919 р.). Тимчасове керівництво Новоросійського університету (НУ) безпідставно було передано Раді революційного студентства (Ревстуд)². Після цього з 27 квітня від виконання службових обов'язків незаконно були звільнені ректор, проректор, декани і тимчасово припинені збори Ради професорів³. У подальшому за участю Ревстуда тимчасовий комісар Губернського відділу народної освіти, професор університету, за іронією долі історик — Є. Щепкін вжив заходи до звільнення групи викладацького корпусу, більшість з яких раніше входила до складу чорносотенної частини Ради університету. Всього до 1 травня 1919 р. з університету було відраховано 23 викладача. Серед яких було четверо представників історико-філологічного факультету — О. Доброклонський, О. Клітін, І. Линниченко, І. Малінін. Такими безправними методами більшовицька влада починала боротися з політичними опонентами з числа наукової інтелігенції. Але на цьому історія з «перевихованням» більшовиками професури не закінчилася. Влітку 1919 р. Одеською надзвичайною комісією⁴ без пред'явлення звинувачення була заарештована група викладачів НУ (С. Левашов, О. Маньківський та ін.). Серед них був історик О. Доброклонський, якому пощастило вижити, бо професора С. Левашова було вбито. У травні

1919 р. також безпідставно був заарештований випускник історико-філологічного факультету НУ, помічник бібліотекаря І. Дусинський (1879–1919), який був відомий монархічними поглядами, а в геополітичних дослідженнях стояв на імперських позиціях, розвивав панславистські теорії⁵. З часом стало відомо, що без судового рішення він був розстріляний. Більшовицький терор влітку 1919 р. в Одесі можна вважати першою хвилею масових репресій.

У серпні 1919 р. Одеса була зайнята Добровольчою армією під командуванням генерала А. Денікіна, після чого переслідувані більшовиками вчені знову змогли повернутися до роботи в університеті. У свою чергу Є. Щепкін за звинуваченням у державному злочині, тобто за співпрацю з опозиційним денікінцем політичним режимом — більшовиками, 24 серпня 1919 р. був заарештований контррозвідкою Добровольчої армії. В Одеській в'язниці він знаходився до 25 січня 1920 р. (п'ять місяців)⁶. На відміну від більшовиків, офіцери білої армії не розстрілювали вчених незважаючи на встановлений факт злочину, навіть таких затятих прихильників більшовиків, як перший «професор-комуніст» Є. Щепкін.

До кінця 1919 р. політична ситуація в Одесі знову змінилася — під натиском Червоної Армії війська А. Денікіна відступили. Передбачаючи встановлення в місті радянської влади, що могло призвести до чергових звільнень і арештів, деякі вчені вирішили застерегти свою долю та емігрували. З відступаючими військами з Одеси виїжджали не тільки ті професори, які зазнали утисків з боку більшовиків 1919 р., але і ті, які розуміли, що можуть стати потенційними жертвами червоного терору. Результатом такої політики стала масова еміграція інтелігенції, від'їзд якої відбувався з листопада 1919 р. до лютого 1920 р. За межами країни опинилися вчені-історики: П. Біціллі, О. Доброклонський, Й. Клаузнер, Н. Кондаков, І. Линниченко, М. Окунів, М. Попруженко, С. Троїцький, Г. Флоровський, К. Флоровська та ін. Вимушена еміграція вчених Одеси стала частиною історії відносин наукової інтелігенції та політичних режимів в 1919–1920 рр., коли в результаті більшовицької «вакханалії» величезна кількість людей виявилася викинутою за межі країни.

З 1920 р. почався принципово новий етап у взаєминах одеських вчених і влади. У перші роки радянської влади були зроблені кроки до руйнування існуючої системи вищої історичної освіти, відкриття доступу до вишів ро-

бочої і селянської молоді. У період 1917–1920 років посилювалася роль учених-істориків, які співпрацювали з різними політичними силами (Є. Щепкін з радянською владою). Силові структури політичних режимів прикладали зусилля до віддалення «неблагонадійних» вчених (Надзвичайна комісія — О. Доброклонського й І. Дусинського (розстріляно), контррозвідка Добровольчої армії — Є. Щепкіна, ДПУ — А. Флоровського) від наукової спільноти, які висловлювали свої погляди відносно політичних подій та не збиралися підкорюватися існуючим порядкам.

Другий етап (1922–1928) обумовлений перебудовою вищої школи на національній основі, де підготовка нових кадрів істориків здійснювалася в Одеському інституті народної освіти (ОІНО)⁷. В цілому «порівняно з попередніми імперськими та наступними сталінськими часами 1920-ті рр. були сприятливими для діяльності вчених-істориків»⁸, але влада не забувала контролювати їх політичні погляди. У процесі утвердження радянської влади на початку 1920-х рр. більшовицькі лідери обрали шлях придушення інакомислення у будь-якому його прояві. Гіпертрофоване бачення завдань боротьби за створення нового суспільства вело до репресій проти представників інтелігенції. У цьому напрямку основного удару, сенс якого визначався бажанням поставити наукові дослідження на службу ідеологічним концепціям, проголошеним більшовицьким керівництвом, зазнали вчені. У процесі реалізації цього плану, одночасно з вихованням нових, соціалістичних наукових кадрів, різними способами відбувалася заміна представників дореволюційної генерації вчених. Однією з «м'яких» форм їх «перевиховання» були звільнення, заборона займатися науково-дослідницькою діяльністю, організувати наукові товариства, публікувати праці. З часом більшовицьке керівництво використовувало більш грубі, не гуманні і не правові форми протистояння до «непримиренної ідеологічної опозиції» — наукової інтелігенції. У 1922 р. молода радянська влада зважилася на акцію відсторонення від роботи та висилку з Одеси та з інших міст радянських республік за кордон або у віддалені райони країни десятків інакомислячих представників інтелектуальної еліти, в тому числі й історика А. Флоровського⁹. Ці події можна вважати як другою хвилею масових репресій радянської влади.

У цей час основним гніздом «професорської контрреволюції» чекісти вважали ОІНО. На відміну від інших вишів цей інститут був більш

«українським». Деякі викладачі за етнічним походженням і самосвідомістю були українцями (М. Гордієвський, А. Музичка, М. Слабченко та ін.), решта не протривала впровадженню політики українізації, але «українізм» професури ОІНО викликав настороження серед чекістів. Наприклад, професор М. Слабченко в минулому був членом Центрального комітету партії українських соціал-демократів. Незважаючи на своє пролетарське походження М. Слабченко не сприймав диктатуру пролетаріату і брав участь в різних акціях проти радянської влади. Науковець дозволяв собі висловлювати невдоволення становищем УСРР в складі СРСР: «Українцям немає політичної волі, а всі права тільки на папері... вони живуть, як у загоні». Чекісти характеризували його як «широкого українця з шовіністично-націоналістичним ухилом»¹⁰.

Професор М. Гордієвський брав активну участь у подіях національно-визвольного руху і послідовно обстоював ідею державного, самостійного та демократичного розвитку України. У квітні 1917 р. він був делегатом Українського національного з'їзду. З приходом у квітні 1919 р. в Одесу більшовиків він став членом Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів). У березні 1920 р. партія була розпущена більшовиками, а її члени, часто не без тиску на них, перейшли до лав КП(б)У. Проте послідовний у своїх партійних переконаннях М. Гордієвський відмовився це зробити. Лише 1925 р. (за іншою версією в 1926 р.) він офіційно оголосив в пресі про вихід з партії боротьбистів. Зволікання з цим рішенням призвело до встановлення за ним постійного негласного нагляду з боку органів ДПУ, співробітники якого характеризували його як «переконаного націоналіста», що «ходив до української церкви» та був «лівіше всіх українців»¹¹.

Професор Р. Волков, ректор ОІНО (1920–1923), який викладав історію російської літератури, за особистою заявою, був анархістом, хоча 1918 р. належав до української партії «боротьбистів». Чекісти визначали його як «правого українця», вважали, що він є провладним істориком та є тим, що «групував навколо себе українців з метою українізації ІНО». Професор, історик української літератури А. Музичка також здавався чекістам «шовіністом» за те, що «любить все українське». Професор С. Дложевський був занесений до «правих українців, без усякої домішки соціалізму», а професора В. Лазурського чекісти не знали куди віднести — до правих українців або до монархістів. Особливо

чекісти відзначали його «релігійність», через що він й отримав статус «неблагонадійного». За визначенням співробітників ДПУ в ОІНО склалася і «права» група не українських професорів, які були ще більше незадоволені радянською владою, хоча і вели себе лояльно. Так, професора М. Мандеса звинувачували в «буржуазній ідеології і сменовеховстві» та характеризували як «пристосуванця». За даними на 1925 р. в ОІНО бездоганних радянських професорів було всього декілька. Серед вчених-істориків інших вишів Одеси слід відмітити професора Одеського інституту народного господарства О. Шпакова, який за оцінкою чекістів проявляв «нерадянські настрої», через що й був зміщений з посади ректора¹². У середині 1920-х рр. співробітники силових структур не тільки здійснювали контроль над науковцями, а й проводили показові процеси. Так, 27 листопада 1926 р. за звинуваченням «в ідеологічній обробці слухачів у бік меншовизму» співробітниками окружного відділу ДПУ був заарештований секретар Одеської комісії краєзнавства при ВУАН Л. Гофман (1896–1938). 7 січня 1927 р. постановою Особливої наради при колегії ОДПУ СРСР висланий до В'ятської губернії на три роки¹³.

У 1920-х рр. крім використання «правових» методів перевиховання «реакційних» вчених-істориків також використовувалися й організаційні методи, що відбувалося двома способами. З одного боку, руйнувалися «старі» наукові установи та витіснялися «старі» історики, а з іншого, основним напрямком державної політики стало відкриття суто комуністичних наукових центрів і різке скорочення субсидій на проведення досліджень, що не були націлені на сприйняття нового світогляду. У короткий термін в УСРР були відкриті Істпарт (1922), Комуністичний університет імені Артема (1922–1938), Український інститут марксизму-ленінізму (1922–1931), Інститут червоної професури (1932–1937), Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (1931–1936) тощо¹⁴. Поступове перетворення науки в арену ідеологічної боротьби, спрямованої проти вчених, призвело до масової заміни професійних кадрів науково-дослідних інститутів та вишів менш кваліфікованими співробітниками, багато з яких не мали уявлень про дослідницьку роботу. Все це призвело в подальшому до серйозних негативних наслідків для науки, значно знизивши показники її якості та загнавши її в глухий кут, вихід з якого намітився тільки майже через шістьдесят років.

Третій етап (1928–1934) характеризується продовженням реорганізації вищої школи Одеси з відродженням класичного університету і впливом кон'юнктурних політичних реалій на проведення наукової роботи. Тематика і зміст наукових досліджень все тісніше пов'язувалися з більшовицькою ідеологією, що супроводжувалося посиленням адміністративного тиску і контролю. Соціальне походження і політична благонадійність ставали визначальними чинниками в оцінці професійної кваліфікації. В такій атмосфері радянське керівництво безжально розправлялося з проявами вільнодумства.

Наприкінці 1920-х рр., в умовах утвердження в СРСР тоталітаризму, ситуація в сфері вищої освіти і науки почала кардинально змінюватись — посилювався тиск на її представників. Підозри, наклепи, звинувачення, арешти та постійний контроль з боку влади стали невід'ємною частиною життя багатьох викладачів і вчених, особливо дореволюційної генерації. Про це свідчать, наприклад, «Характеристики на службовців Одеського інституту народного господарства», підготовлені політкомісаром вишу за період від 15 січня до 18 жовтня 1930 р. (подібні характеристики кожен виш щорічно надсилав до Таємної частини Окружного відділу народної освіти): «Слабченко М. — ...національну лінію вважає за незадовільну для України... Курс лекцій не марксистський. Покровський О. — ...ідеологічно чужий. Петрунь Ф. — ...з методичного боку працює без плану і системи. Соколов М. — ...з методичного боку не задовольняє слухачів, тому з роботи знімається. Добролюбський К. — ...з громадського і ідеологічного боку інституту не відомий...»¹⁵. Отже, наприкінці 1920-х рр. науково-педагогічній інтелігенції залишатись осторонь кон'юнктурних політичних реалій ставало дедалі важче. В історії вищої школи 1930 р. взагалі став роком знищення професорів «старої школи». 1 січня 1930 р. було звільнено професора М. Мандеса, який «...своім не марксистським викладанням не задовольняє студентства й сучасності», а з 14 травня того ж року з посади професора звільнили Б. Варнеке.

Переслідування та утиски національно орієнтованих істориків в УСРР активізувалися у 1929–1931 рр., коли в рамках формування нового суспільно-політичного ладу та запровадження монопольного панування комуністичної ідеології десятки вчених були заарештовані і засуджені. Навесні 1930 р. відбувся відкритий процес у справі «СВУ» на чолі

з віце-президентом ВУАН С. Єфремовим. Крім нього на лаві підсудних опинилося 45 осіб, серед яких було двоє одеських вчених-істориків М. Слабченко і Т. Слабченко. Показовий процес сфабрикованої справи «СВУ» завдав тяжкого удару представникам наукової інтелігенції. У цей період тяжких страждань зазнали також інші вчені-історики Одеси — В. Герасименко, Е. Оксман, О. Рябінін-Скляревський, Б. Комаров, Є. Загоровський, Ф. Петрунь, А. Музичка та ін.¹⁶ Після багатомісячних випробувань науково-педагогічна праця вчених була позначена різноманітними обмеженнями. У січні 1934 р. за ґратами опинився археолог, директор Одеського історико-археологічного музею М. Болтенко (1888–1959), якому в деякому сенсі пощастило: через п'ять років відбування покарання на Далекому Сході він таки повернувся додому і з вересня 1939 р. навіть почав викладати в ОДУ. У 1930–1931 рр. в Одесі, внаслідок третьої хвилі масових репресій більшовиків, припинили функціонувати всі наукові й просвітницькі товариства. У цей час умови й обставини почали зловісно змінюватися, ідеологічний тиск дедалі відчутніше поширювався й на науку. Представники молодого покоління істориків переїжджали до наукових центрів РСФРР (І. Бровер, К. Копержинський, О. Погребенський, М. Рубінштейн та ін.).

Четвертий етап (1934–1941). Процес одержавлення і централізації в управлінні історичною наукою наростає. Однією з форм репресій була заборона займатися науковою діяльністю, викладати і навіть друкуватися. Підготовлені до друку рукописи книг і статей, а також опубліковані раніше книги репресованих авторів вилучалися з бібліотек. У перші роки існування ОДУ його партійне керівництво ще не мало можливості обходитись без послуг викладацького складу дорадянської вищої школи, але прагнуло якнайшвидше замінити їх новими пролетарськими кадрами. Викладачам закидалося їх буржуазне минуле, участь у процесах українізації, виховання і формування як спеціалістів за царських часів, навішувались різні політичні ярлики і постійно наголошувалося на необхідності слідкувати за ними та їх викладанням в університеті. Результатом цих дій були репресії другої половини 1930-х рр., які й стали четвертою хвилею масового терору з боку радянської влади.

Восени 1937 р. була сфальсифікована справа «Військово-націоналістичної організації» («ВНО»), наслідком якої стало викриття «великої змови у вищій школі Одеси». Нонсенсом цієї

справи стало те, що у «військовій організації» не було жодного військового, навіть колишнього, і при ретельних обшуках не було знайдено ніякої зброї. Чекісти стверджували, що українські націоналісти виступають за терористичну боротьбу проти керівництва ВКП(б) і вживають вкрай рішучі заходи у цій боротьбі. Тільки от привести хоч один приклад терористичного акту націоналістів або есерів чекісти так і не змогли. Справу «ВНО» чекісти планували як грандіозний процес над одеською науковою інтелігенцією, в тому числі й істориками, яка б могла об'єднати до 50–60 жертв. Першим у справі «ВНО» був заарештований М. Петринський (1890–1938) — доцент ОДУ, провина якого полягала в тому, що в 1907–1919 роках він був есером і до того ж українцем. Разом з ним за звинуваченням у перебуванні в партії есерів з 1904 р. був заарештований Л. Стрижак (1886–1938) — викладач Одеського педагогічного інституту (ОПІ).

За сценарієм чекістів «ВНО» була створена 1933 р. завідувачем кабінету історії в Одеському медичному інституті, колишнім лідером одеських есерів В. Арнаутовим (1881–1938). Особливою знахідкою чекістів став професор ОДУ М. Гордієвський (1885–1938), на якого ще з 1920-х рр. чекісти мали матеріал як на «переконаного українського націоналіста і колишнього лівого есера». Як «сіоніст, раніше виключений з ВКП(б)», потенційною жертвою повинен був стати професор Я. Мерзон (1891–19??). Професор історії російської мови П. Потапов (1882–1945) проходив у справі «ВНО» як «колишній чорносотенець, монархіст, антисеміт і лиходій». Як «колишнього бундівця» заарештували викладача В. Черняхівського (1885–19??). Директор ОПІ А. Луненок (1894–19??), незважаючи на тортури і випробування, не пішов на обмови. Він був ув'язнений від квітня 1938 р. до січня 1940 р. На початку 1938 р. були проведені масові арешти, а згодом з'явилися і перші жертви. 19 квітня 1938 р. судова трійка при Одеському УНКВС постановила розстріляти М. Петринського і Л. Стрижака, що було виконано того ж дня. Швидко справа «ВНО» повністю розвалилася за відсутністю будь-яких фактів і доказів. Багато заарештованих було випущено на свободу, їх поновили на роботі, тим, хто не визнав себе винним, повернули партквитки. Так, А. Луненок був реабілітований 1940 р. і працював в ОПІ до 1960 р.

На початку 1934 р. обласне відділення ДПУ повідомило про ліквідацію «німецько-фашистської контрреволюційної організа-

ції», яка готувала збройне повстання проти радянської влади. Керівниками цієї організації начебто були професори Одеського німецького педагогічного інституту Р. Міквіц та А. Штрем, співробітник Одеського історико-археологічного музею Г. Штейнвандт та деякі викладачі одеських вишів і шкіл¹⁷. І хоча всі заарештовані були одразу ж засуджені, через три роки справу поновили й арешти продовжили. За цією справою було засуджено до 10 років виправних трудових таборів історика та архівіста О. Рябініна-Скляревського.

У жовтні 1938 р. Воєнна колегія Верховного суду СРСР засудила до розстрілу професора ОДУ М. Гордієвського. Серед заарештованих у роки «Великого терору» були декан історичного факультету ОДУ Д. Кипарисов (1899–1941), завідувач кафедри історії УРСР доцент І. Погорілий (1899–1937). У націоналістичних помилках звинувачували професора кафедри історії УРСР А. Ключка, якому інкримінували факти служби у царській армії та членство у партії боротьбистів. Н. Букатевица 15 липня 1938 р. заарештували за «антирадянську підривну роботу на ідеологічному фронті, пропаганду антирадянської буржуазно-націоналістичної трактовки у момент читання лекцій». Деяких істориків, зокрема професора Є. Загоровського (1885–1938), звинувачували у державному злочині. Підставою для цього було відвідування іноземних представництв, які були акредитовані в Одесі, участь в культурних програмах, виступи з лекціями тощо. 22 лютого 1938 р. його було розстріляно. Багатьох одеських істориків комуністична верхівка вважала реальними чи потенційними ворогами радянської влади, тому нещадно з ними розправлялася: М. Бачинський (1887–1937), М. Віркау (1892–1937), М. Тункельройт (1896–1938), Л. Гофман (1896–1938) та ін.

У період «Великого терору» 1936–1938 рр. репресії за фальшивими звинуваченнями суттєво вдарили по вчених-істориках Одеси. За радянським законодавством учених під час судових процесів засуджували за статтями, які стосувалися «контрреволюційних злочинів». У цей час більшовицька фільтрація призвела до фізичного винищення 11 істориків, ще 22 історика були засуджені до різних строків (від 3 до 10 років), а ще десятки їх колег були заарештовані та місяцями перебували у тюрмах під слідством і допитами. У 1950-ті та 1980–1990-ті рр. під час процесів з реабілітації засуджених у 1930-х рр. науковців слідчі, розбираючи справи, крім сумнівних зізнань,

не знайшли достовірних доказів їхньої провини. Дивує і незграбна робота чекістів, які навіть не дбали про зовнішню правдоподібність справ.

Всі сталінські кампанії в боротьбі з вченими-істориками ламали наукову долю не тільки їх жертв і не тільки викривачів. В тій чи іншій мірі були покалічені всі історики, що опинилися у вирі тих подій. Страх зробити помилку, страх бути звинуваченим у сфабрикованих справах за політичні погляди (переважно в минулому) заразив істориків. Нерідко саме страх, а не вивчення фактів визначав їхні наукові погляди та подальшу долю. У цей же період було ліквідовано відносний організаційний плюралізм наукових установ, зокрема — Українська асоціація марксистсько-ленінських науководослідних інститутів 1936 р. була об'єднана з Відділенням суспільних наук АН УРСР. Того ж року створено Інститут історії України АН УРСР. Таким чином, у міру формування і дозрівання системи, негативні сторони політики радянської держави відносно наукової інтелігенції висувалися на перший план, під приводом загострення боротьби з класово чужими елементами знищувався інтелектуальний і культурний потенціал країни.

П'ятий етап (1941–1944) відображає діяльність вчених-істориків під час німецько-румунської окупації (у відродженому за до революційною структурою університеті), які співпрацювали з новою владою або свідомо чи помилково, а в більшості випадків — вимушено, що в ситуації скрутного соціально-економічного положення було обумовлено спробою пристосування заради виживання. Вирішальну роль у такому виборі відіграли аполітичні настрої, які були спровоковані радянським режимом у передвоєнні роки, а результатом стала пристосованість до окупаційного режиму. Наслідком подібної співпраці, з поверненням радянської влади, стала п'ята хвиля репресій (Б. Варнеке, В. Селінов, М. Соколов та ін.) та забуття на довгі роки багатьох імен¹⁸.

Перед вступом військ Червоної Армії в Одесу частина вчених-істориків виїхала до Болгарії (Г. Сербський) і Румунії (В. Селінов, І. Фаас). Згодом одні повернулися самі, інших — привезли. За співробітництво в період окупації з німецько-румунською владою було заарештовано органами НКВС та засуджено до 10 років виправно-трудових колоній В. Селінова, Г. Сербського, М. Соколова. Б. Варнеке помер в тюрмі. Більша частина з них закінчила своє

життя в таборах. Це були вчені, що мало цікавилися політикою, не захоплювалися порядками румунської та німецької адміністрацій, так само, втім, як і радянської, але порушили під час окупації суворі вимоги до зовнішності радянського громадянина.

Шостий етап (1944–1953). Після 1944 р. репресії щодо вчених-істориків не припинилися. При розквіті тоталітарних структур у другій половині 1940-х рр. влада вдалася до масованої ідеологічної обробки істориків, залучаючи до цього самих же науковців. Пік переслідувань вчених-істориків в Одесі припав на 1949–1953 роки. Багато вчених були звільнені, багатьом просто не давали працювати, виживаючи з університету, а дехто і зовсім змушений був покинути місто або кінчав життя самогубством. Характерна в цьому відношенні доля професора М. Розенталя. У 1949 р. за написання театральних і літературних рецензій, в яких партійне керівництво побачило прояви космополітизму, був відсторонений від викладання та завідування кафедрою¹⁹. З Одеського кредитно-економічного інституту з формулюванням «за власним бажанням» після серйозної

розмови з ректором було звільнено професора С. Борового²⁰.

Безпідставні звинувачення та політичні репресії проти деяких одеських вчених-істориків були результатом навмисної фальсифікації радянської влади. Багато звинувачень після ХХ з'їзду КПРС були зняті. Дехто з безвинно постраждалих були реабілітовані. Незважаючи на це внаслідок репресивних дій сталінського режиму були знищені талановиті фахівці, деформовані наукові напрями, знекровлені наукові установи та вищі навчальні заклади.

Масштаб репресивних дій, яким були піддані представники наукової інтелігенції Одеси впродовж тридцяти шести років (1917–1953), які склали шість основних хвиль масового терору радянської влади, охопив понад 50 вчених-істориків — талановитих, різнобічно освічених, відданих науці людей, які бачили у ній сенс і зміст свого життя, але різними методами різних політичних режимів (переважно радянської влади) були обмежені в праві займатися науковою діяльністю, спілкуватися з колегами, передавати свої знання наступному поколінню науковців.

Бібліографічні посилання

1. Одесский университет за 75 лет (1865–1940). — Одесса, 1940. — С. 130–150.
2. Очерк деятельности Одесского Сквуза // Высшая школа. — 1920. — С. 9.
3. Некрасов П. А. Из истории Одесского университета (1917–1920) // Праці ОДУ. — Т. 147. Сер. сусп. наук. — Вип. 2. — Одеса, 1957. — С. 296.
4. Шкляев И. Н. Одесская губчека как орган внесудебной репрессии // Записки історичного факультету. — Одеса, 1997. — Вип. 5. — С. 277–283.
5. Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади / уклад. Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. — Одеса, 2005. — Т. 3. — С. 125–135.
6. Див.: Левченко В. В. Хроніка останнього року життя «червоного професора» // Історик Євген Миколайович Щепкін (1860–1920): постать в контексті доби. — Одеса, 2012. — С. 125.
7. Див.: Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. — Одеса, 2010. — 428 с.
8. Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, науково-організаційні та концептуальні основи функціонування: автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 2001. — С. 13.
9. Див.: Левченко В. В. Одесские учёные — пассажиры «философского парохода»: к истории высылки интеллигенции в 1922 г. // Юго-Запад. Одессика. — Одесса, 2008. — Вип. 5. — С. 162–182.
10. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. «Профессорская контрреволюция» в Одессе // Порто-Франко. — 1999. — №42.
11. Див.: Левченко В. В., Петровський Е. П. «Арештувати як українського есера...» (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2008. — № 1/2. — С. 415–432.
12. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. П-3. — Оп. 3. — Спр. 350. — Арк. 111–113, 118–119.
13. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 28591-п. — Арк. 54, 78, 146.
14. Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). — К., 1973. — С. 60–75, 106–123.
15. ДАОО. — Ф. Р-129. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 2–13; Спр. 7. — Арк. 36–37.

16. Див.: *Левченко В. В.* Організаційно-дослідницька діяльність вчених Одеси в наукових установах Всеукраїнської Академії наук // Записки історичного факультету. — Одеса, 2007. — Вип. 18. — С. 244–255.
17. Див.: *Малинова Г. Л.* Дело антисоветской немецкой организации преподавателей Одесского педагогического института (1934 год) // Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади / уклад. Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. — Одеса, 1997. — Т. 1. — С. 710–720.
18. Див.: *Левченко В. В.* Діяльність вчених-істориків Одеси в період німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) та їх доля // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. — Одеса, 2011. — С. 233–239.
19. Див.: *Майборода П., Петровський Е.* Академічні традиції і боротьба на історичному фронті: штрихи до біографії професора М. М. Розенталя // Південний захід. Одесика: історико-краєзнавчий науковий альманах. — Одеса, 2010. — Вип. 9. — С. 163–176.
20. *Боровой С.* Воспоминания. — М., 1993. — С. 317–326.